

OSMANLI-TÜRK MODERNLEŞME SÜRECİNDE KÜLTÜR, DİN VE SİYASET İLİŞKİLERİ

Mustafa GENCER*

ÖZET

Bu çalışmamın amacı geç Osmanlı Devleti'nin *Tanzimat* ve *Meşrutiyet* dönemlerinde geçirdiği toplum, siyaset, kültür ve din alanlarındaki modernleşme ve sosyal değişim deneyimi açıklamayı ve böylece Cumhuriyet dönemi modernleşme sürecini anlamayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede Türk modernleşme sürecinin karakteri ve dine bakışı, eğitim sisteminin sekülerleşmesi ve dönemin entellektüellerinin yenileşme ve yeniden örgütlenmeye bakışları açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı-Türk modernleşmesi, sosyal değişim, din ve siyaset ilişkileri, Tanzimat, Meşrutiyet

CULTURE, RELIGION AND POLITICS IN CONTEXT OF OTTOMAN-TURKISH MODERNISATION MOVEMENT

ABSTRACT

This paper aims to explain the late Ottoman experiences with modernisation and social changes in the fields of society, politics, culture and religion in *Tanzimat* and *Meşrutiyet* periods in order to understand the modernisation process of the Republic. In this context, it would be tried to analyse of the steps and character of Turkish modernisation movements, its approaches of religion, secularisation of educational system and the different wiew-points of the intelligentsia to renovation and reorganisation of the state and society.

Keywords: Ottoman-Turkish modernisation, social change, relations between religion and politics, Tanzimat, Meşrutiyet.

1. Giriş

Türkiye'nin siyaset, din ve kültür tarihi bakımından kendine özgü derin bir birikimi vardır. Gerek coğrafi konumu ve gerekse bu coğrafyada barındırdığı kültürler ve kültürel farklılıkların birlikte yaşama deneyimi bakımından Türkiye'nin Osmanlı geçmişi günümüzdeki tartışmalara konu olmaktadır. Bugün Avrupa Birliği'ne İslam dünyasından yegane aday ülke olması Türkiye'nin birikimi ve gelecek vizyonunu ortaya koymaktadır.

Tanzimat sonrası Osmanlı siyasi seçkinlerinin modernleşme politikalarındaki temel kaygısı „bu devlet nasıl kurtulur“ sorusu etrafında şekillenmekteydi. Yakın tarihimizin en çok konuşulan bu

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

dönemi sağ-sol, ilerici-gerici, doğu-batı, gelenekçi-modernist gibi zıt kavramlar üzerinden yapılan tartışmalara konu olmuştur. Dönemin şartlarının dayatması sonucu ülke ve toplum, demokrasi kültürü ve demokratik bireyin gelişimi konularında yeterli gelişme kaydedememiştir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan modernleşmenin tarihsel kopukluk ve süreklilik kazanmış tüm değerleri içinde yatan üç önemli unsuru olan din-siyaset-laiklik son dönemde yaşanan tartışmalarda tekrar kendini göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti kökleri II. Meşrutiyet dönemine dayanan kutuplaşmacı siyasetin toplumsal kökenlerini derinlemesine analiz ederek, tarihiyle yüzleşmesini bilmelidir. Aynı şekilde farklı yorum ve yaşam pratikleri ile bireyin benlik oluşumu ve kendini ifade etmesinde sembolik anlamlar içeren İslam, doğru anlaşılıp değerlendirilememiş, din ve dinin farklı yorumları, çatışmacı bir toplum tasavvuru ekseninde ele alınmıştır. Türk toplumunu anlamak için din olgusuna müracat edilmediği, kültürel kimlik aracı olan dini ve dindarları baskılayan değersel laiklik anlayışından, dini ve dinsel değerleri içselleştiren ve farklı dinsel davranışların barış içinde birlikteliğini temin eden yönetsel laiklik anlayışına geçilmediği takdirde, Türkiye toplumunun modernleşmesini, evrimini ve gelişme istikametini tespit etmek imkansız hale gelecektir¹.

Bu nedenle Türkiye'de siyaset ve kültür hayatının bugünü anlamak ve geleceği planlamak açısından Osmanlı-Türk modernleşme tarihindeki kültürel, dini, siyasi ve toplumsal alandaki değişim ve dönüşüm hareketlerine bakmak gerekmektedir. Çalışma bu konularda Osmanlı deneyiminin Tanzimat ve Meşrutiyet hareketleri çerçevesinde geçirdiği evrimi irdelemeye çalışacaktır. Bu bağlamda Türk modernleşmesinin karakteri, din kurumuna bakışı, eğitim sisteminin sekülerleşmesi ve dönemin entellektüellerinin batılılaşmaya farklı yaklaşımları ile Türk siyasi hayatındaki ilk demokratikleşme çabaları ele alınacaktır.

2. "Devleti Kurtarmak" ve "Toplumunu Dönüştürmek" arasında Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi Demokratikleşme Politikalarına Yeniden Bakış (1839-1918)

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Osmanlı reformcuları modernleşme problemini Osmanlı toplum hayatının tüm

* Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. E-mail: mustafa.gencer@gmx.de

¹ Adem Çaylak, "Cumhuriyet'in cumhurla ya da üç ateşle imtihanı", *Taraf*, 10.5.2008

alanlarına batı bilgi birikiminin yerleştirilmesi olarak tanımlıyorlardı; modernleşme bu dönemde temelli ve kapsamlı bir dönüşüm süreci olarak algılanmıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısının Osmanlı reformcuları ise imparatorluğun artık kapsamlı bir reforma ihtiyacı olduğunu bilincindeydiler.

Batı Avrupa'daki modernleşme Sanayi Devrimi'nin yol açtığı değişim ilişkileri neticesinde gerçekleşmişti. Buna karşın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik, sosyal ve kültürel değişim Batı Avrupa'dakine göre tamamen farklı koşullara bağlı olarak başladı. Osmanlı İmparatorluğu, askeri mağlubiyetler ve toprak kayıpları sonucunda savunmaya dayalı bir modernleşme modelini benimsedi. Reformlar bürokratik seçkinler tarafından devleti muhafaza için tetiklenmiş ve aynı zamanda "yukarıdan" dayatılmıştır. "Batılılaşma" olarak adlandırılan reform politikası Osmanlı toplumundan yükselen taleplerden ziyade imparatorluğa etki eden dış faktörlerden dolayı ülke gündemine girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflayan askeri gücü ve Rusya'nın Balkanlar'da artan baskısı, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı politikasındaki nüfuzunu arttırmalarına imkan tanıdı².

Osmanlı Devletinde Avrupa büyük devletlerinin siyasi ve ekonomik nüfuz kazanmaları, İmparatorluğun izlediği dış siyaset ve reform politikalarına müdahalelerine kapı aralamıştır. II. Mahmut'un askeri, ilmiye, bürokrasi ve toplumsal alandaki temel reform adımları Tanzimat Fermanı ile yeni bir boyut kazanmıştır.

Padişah Abdülmecid, yüksek rütbeli subaylar, vükela, ulema, gayrimüslim cemaat temsilcileri, hassa askeri ve yabancı elçilerin hazır bulunduğu bir törenle ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu, kanun ve nizamnamelerin bütün tebanın can, mal ve namus güvenliğini mezhep farkı gözetmeksizin padişahın teminatı altına almaktaydı³. Hedef kitlesi Avrupa ve gayrimüslimler olan Hatt-ı Şerif, Hıristiyanlara Müslümanların sahip olduğu hukuku tanımakla müslüman halkın diline düşmüştü. Ferman gayrimüslimlerin geleneksel millet sistemi içinde sahip oldukları statüyü ve Osmanlı toplumsal yapısındaki gelenekleri altüst ediyordu.

² Gerhard Melinz, "Vom osmanischen Mosaik zur türkischen Staatsnation. Aspekte der Nationalstaatsbildung und des Nationalismus im mittleren Osten [Osmanlı mozağından Türk Milli Devletine. Orta Doğuda Milliyetçilik ve Milli Devletin Oluşumuna Bakışlar]", *Nationalismus: Wege der Staatsbildung in der außereuropäischen Welt*, der. Ernst Bruckmüller, Wien 1994, 51-75; s. 53-54.

³ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs yay., 1999, s. 44-45.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Tanzimat stratejisi gayrimüslim halkın hukuki eşitliğini amaçlamaktaydı. Fakat ne Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan halk kesimleri devlete bağlanabildi, ne de Avrupa devletlerinin baskısı durdurulabildi. Bu nedenlerle de 1853-56 Kırım Savaşı'ndan ve 1856'daki Islahat Fermanı'ndan sonra gayrimüslimlerin sosyo-ekonomik alanda ve idare aygıtında entegrasyon politikası benimsendi⁴.

1860'ların sonunda bu strateji de çıkmaza girince, gayrimüslimlerin milliyetçiliklerine ve ayrılıkçı temayüllerine bir son vermek için son çare olarak meşruti ve parlamenter bir sistem çerçevesinde siyasi bir çözüm gündeme geldi. Sultan Abdülhamid ve danışmanları 1875/78 Balkan Krizi'nden sonra bu çözüm stratejisini de başarısızlığa uğramış addettiler. Bu koşullar altında geleneksel millet sisteminden vazgeçilmeye çalışıldı. Bu amaçla dine olan bağlılığın ve hanedana olan eski liyakatin yerine ulus devletinin laik ve teritoryal konsepti olarak Osmanlıcılığı koymayı denediler⁵.

II. Abdülhamid'in Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane ederek Meclis-i Mebûsan'ı açılışından 11 ay sonra şubat 1878'de feshetmesinin nedenleri arasında 'halkın demokratik rejime daha hazır olmadığı' fikrinin yanısıra, savaşın neticesinin netleşmeye başlaması, daha da önemlisi Meclis-i Mebûsan'ın faaliyette olduğu dönemde ele aldığı konuların II. Abdülhamid'in ileride uygulamayı tasarladığı iç ve dış politikaya engel olması fikri gösterilebilir. Böylelikle Osmanlı tarihinde 1908 yılındaki Jöntürk İhtilali'ne kadar sürecek bir devir başladı⁶.

Abdülhamid iç politikada çok temel bir yön değişikliğine gitti: Tanzimat Dönemi'nde nasıl ki gayrimüslim halk yığınlarının tatmini göz önünde bulundurulduysa, bundan böyle Müslüman guruplar ön plana çıkacaktı. Bu politikada İslam bir taraftan Müslümanların ortak kimliğinin çimentosu, öte yandan devlet ve tebaası arasında bir köprü olarak kullanılmıştır. Buna göre Müslümanlar ön plana çıkarken,

⁴ Gökhan Çetinsaya, " 'Çıban başı Koparmamak': II. Abdülhamid rejimine yeniden bakış", *Türkiye Günlüğü* 58 (1999), s. 54-63; s. 59.

⁵ Fikret Adanır, "Der Zerfall des Osmanischen Reiches [Osmanlı Devletinin Yıkılması]", *Das Ende der Weltreiche: von den Persern bis zur Sowjetunion [Perslerden Soyetler Birliğine Dünya İmparatorluklarının Sonu]*, hrsg. von Alexander Demant, München 1997, s. 108-128; s. 122-123.

⁶ Cevdet Küçük, "Abdülhamid II.", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Bd. 1, İstanbul 1988, S. 217ff; Mustafa Gencer, „1877-78 Osmanlı- Rus Harbi'nde Alman Basını'na göre; Plevne'den Berlin Konferansı'na Osmanlı Devleti“ *1. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu. Bildiriler*, Tokat 2004, s. 245-262.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

gözler de şimdiye kadar ihmal edilmiş olan Anadolu ve Arap vilayetlerine dikilmişti. II. Abdülhamid rejimi git gide İslami-gelenekçi düşünce tarzına yöneliyordu.

Ayrıılıkçı milli hareketlere ne birkaç ay aradan sonra tatil edilen Monarşinin parlamentolaşması, ne de “Osmanlı vatanseverliği” kisvesi merhem olabiliyordu. II. Abdülhamid’in İmparatorluğun merkezini Avrupadan doğuya kaydırmaktaki amacı birçok yönüyle sekülerleşmiş devleti yeniden İslama döndürmekten ziyade en azından imparatorluğun müslüman halkı arasında meşruiyetini sağlamlaştırmaktı.

Abdülhamid’in hem içeride, hem de dışarıda enstrümantalize etmeye çalıştığı ve önemi yeniden keşfedilen hilafet makamının gayrimüslimlerin toplumsal konumlarına olumsuz etkileri vardı. Hükümet ve Hıristiyan topluluklar arasındaki gerilim git gide artarken, imparatorluğun Müslümanları’nın büyük bir çoğunluğu Sultan’a sadık kaldı. Sultan batılı okul modelleri tesis etmek suretiyle liyakatli bürokratik bir seçkinler sınıfı yaratmak niyetindeydi. Fakat aydınlanmacı düşüncelerle temas, yeni nesil Osmanlı bürokratlarının padişah idaresine karşı dayanışmasını beraberinde getirdi. Böylelikle II. Abdülhamid’in en zayıf yanı, kendi okullarından eğitim görmüş olan yeni nesil bürokrat, subay ve Osmanlı entelektüelleri nezdindeki liyakat yitimi⁷.

1890’lı yıllarda sürgündeki farklı gruplardan bir araya gelen Jöntürk muhalefeti imparatorluğu iç ve dış düşmanlarına karşı korumak adına anavatan ve anayasa için ortaya çıkmışlardı. Ancak bu söylemleri onların gerçek programlarından farklılık arzetmekteydi. Politik bir fikir olarak ortaya konmasa dahi, cemiyet şu amaçları gütmekteydi: Entelektüel seçkinlerin çoğunlukta olduğu bir hükümet, anti-emperyalizm, İslam’ın önderlik rolünü üstlenmediği ve daha sonra çiçek açacak bir Türk milliyetçiliğinin egemen olduğu bir toplum⁸.

Osmanlı yenilikçileri Batı Avrupa’daki gelişmelerin alınması gerekliliğine ve mümkünlüğüne inanmışlardı. Modernleşmenin gerçekleşmesinin ön koşulu ise ülkenin siyaset ve bürokrasisi üzerindeki yaptırım tasarrufuydu. Yüzlerce yıllık Osmanlı bürokrasisi II. Abdülhamid (1876-1909) döneminin sonunda parçalanınca önce Jöntürkler daha sonra da Cumhuriyet döneminde yeni deneyler için

⁷ Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü. Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Ankara 1999, s. 305.

⁸ M. Şükrü Hanioglu, “Die Genesis of Young Turk Revolution of 1908”, *Osmanlı Araştırmaları*, 3. Cilt, İstanbul 1982, 277-300; s. 298-300.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

hiçbir engel kalmamıştı.1908'deki Jöntürk İhtilali'nden sonra, İmparatorluğun ıslahı, medeni hak ve özgürlüklerin verilmesi ile milliyetler problemi gibi sorunlar daha fazla su yüzüne çıkmaya başladı. Bu sorunlara büyük güçlerin baskısı da ekleniyordu⁹.

Jöntürkler 1908'den önce genel olarak federatif liberal bir anayasa devleti fikrini savunmaktaydılar. Osmanlıcılığın bu biçimi yeni bir milliyetler politikasının başlangıcı gibi görünüyordu. 24 Temmuz 1908'deki Jöntürk İhtilali sonrasında heyecanlı bir halkların birliği ve kardeşliği (*İttihad-ı anâsır*) düşüncesi bu çerçevede okunmalıdır. "Hasta adamı iyi ettik" diyordu Jöntürk lideri Enver Paşa, "bundan böyle artık Bulgarlar, Rumlar, Eflaklar ve Yahudiler ya da Müslümanlar yok. Hepimiz Osmanlı olmaktan aynı derecede gurur duyan kardeşlerimiz"¹⁰.

Ne var ki Osmanlı siyasi sistemindeki böyle bir "Modernleşme" modeli Avrupalı büyük güçlerin işine gelmiyordu. Müslüman kamuoyuna karşı bu tarz bir yaklaşımın Avrupadaki aydınlanma düşüncesiyle izah etmek de pek kolay görünmüyordu. 1876'da Kanuni Esasi ve parlamenter sistem batılı eğitim görmüş entelektüel seçkinler olan Genç Osmanlılar sayesinde gelmişti. Ancak Genç Osmanlılar batılı eğitimlerine rağmen düşünce dünyaları islami kategoriye göre şekillenmişti. Buna en belirgin örneği Namık Kemal'in düşünce ve yayınları sunmaktadır. "Meşveretin metodu" hakkındaki bir yazısında Namık Kemal İslam Devletinin temelde Cumhuriyet olduğunu ve halkın her zaman Cumhuriyeti ilan edebileceğini belirtmektedir. Batıya malolmuş *adalet*, *hürriyet* ve *insaniyet* kavramlarının islami konsept ve idealden geldiğini, hatta *Vatanseverlik* kavramının da "Vatan sevgisi imandan gelir" sözüne – ki bu söz Gençosmanlı gazetesi *Hürriyet*'in parolasıydı – dayandırılması gerektiğini savunur¹¹. 1873'teki duygusal, yurtsever ve islami karakterli anavatan kavramı ancak 20. yüzyılda bu çift anlamından kurtulup milliyetçi bir içerik kazandı.

⁹ Camilla Dawletschin-Linder, "Die Rolle der europäischen Mächte bei der Auflösung des Osmanischen Reiches [Avrupa Güçlerinin Osmanlı Devletinin Çözülmesindeki Rollerini]", *Zeitschrift für Türkeistudien*, 2 (1992), 171-186; s. 174.

¹⁰ Fikret Adanır, "Zum Geschichtsbild der nationalen Erziehung in der Türkei [Türkiyede Milli Eğitimin Tarih Anlayışı]", *Internationale Schulbuchforschung*, hrsg. von Ernst Hinrichs, 10 (1988), s. 7-40; s. 15.

¹¹ Adanır, "Der Zerfall des Osmanischen Reiches", s. 123, ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler 3*, 2. Basım, İstanbul 1992, s. 279.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Başlangıçta liberal eğilimli yeni bir politik seçkinler zümresini oluşturan Jöntürkler iktidarlarının daha üçüncü yılında vahim sonuçlar doğuracak bir rota değişikliği gerçekleştirdiler. 1912-13 yıllarındaki Balkan Savaşlarındaki ağır mağlubiyet Jöntürkler üzerinde önemli ölçüde demoralizasyona yol açtı. Bunun nedeni savaşta yenik düşülmesi ve yenilginin toprak kayıplarını beraberinde getirmesinden ziyade, bu felakete imparatorluğun eski tebaasının neden olmasıydı¹². Bu gelişmeler sonucunda Jöntürkler özgürlük ve eşitlik prensipleri konusunda daha dikkatli davranmaya başladılar. İmparatorluğun kurtarılmasını kendisine amaç edinen İttihat ve Terakki Cemiyeti başlangıçta tamamen Abdülhamid'in sistemine liberal bir alternatif niteliğindeydi¹³.

Dönemin buhran şartları ve Jöntürk modernleşmesinin acilci baskısı ile İttihat ve Terakki, başlangıçta Osmanlılık ile milliyetçilik arasında bir alan oluşturmaya çalışmış ancak burada başarılı olamamış, neticede milliyetçilikte karar kılmıştır. Ancak onların milliyetçiliği ülkenin toplum yapısını korumaya yönelik bir milliyetçilik tasavvurudur. Modernleşme politikasındaki devamlılığın ötesinde İmparatorluktan Cumhuriyete bu milliyetçilik anlayışı da intikal etmiştir. Nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarında milliyetçilik üzerinde bir vurgu yoktur. Ancak sonraki yıllarda milliyetçilik ideolojik bir kimlik arayışı sürecinde önem kazanmıştır¹⁴.

Ancak Jöntürklerin başarısızlığa uğramalarının altında önemli bir neden olarak yeni meşruti sistemin dayanabileceği Müslüman bir burjuvazinin mevcut olmaması yatmaktaydı. Reformcular mal-mülk sahibi tabakaya ve orduya dayandılar fakat bu arada menfaatlerini savunmayı düşündükleri Müslüman kitlelere kültürel olarak yabancılaşmışlardı. Pozitivist öğretinin ve sosyal-darvinist fikirlerin taraftarı olarak Jöntürkler halkın dindarlığının imparatorluğunun modernleştirilmesi ve laikleştirilmesine engel teşkil edeceğini düşünüyorlardı¹⁵. Hem Tanzimat döneminin hem de Abdülhamid devrinin edebiyatçıları ve siyasetçileri yabancı bir kültürü benimseyerek kendilerini halktan izole ettiler. Bu izolasyon Jöntürklerle devam etmiştir, hatta izlerine günümüzde dahi

¹² Peter F. Sugar, "Turkey. Economic and Political Modernisation", *Political Modernisation in Japan and Turkey*. Der. Robert E. Ward/Dankwart A. Rustow. Princeton 1964, 146-175, s. 159.

¹³ Hans Werner Neulen, *Feldgrau in Jerusalem. Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland*, Köln 1990, s. 24.

¹⁴ M. Naci Bostancı, "Yakın Tarihin Güzergâhındaki Kolektif Kimlikler" *Türkiye Günlüğü*, 2005, 80: 30-35, s. 31-32.

¹⁵ Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliği'nin Doğuşu*, Ankara 1995, S. 239.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

rastlanmaktadır¹⁶. Nitekim II. Meşrutiyet ve kuruluş dönemi Cumhuriyet Türkiyesinin siyasi ve bürokratik kadrolarının da bu dönemde oluştuğunu burada belirtmek gerekir.

3. Son Dönem Osmanlı Devletinde “Gelenek” ile “Modern” Arasında Din ve Siyaset Tartışmaları

Kültür ve Siyaset ilişkileri, Tanzimat döneminde ivme kazanan modernleşme ve batılılaşma hareketleri ile birlikte yoğunluk kazanmıştır. Osmanlı Devletinde değişik toplumsal guruplar Tanzimat Fermanını ve akabindeki süreci kendi bakış açılarıyla analiz ettiler ve yorumladılar. “Muasır medeniyete ulaşma”, “Garplılaşma” ve “Modernleşme” gibi kavramlar günümüze değin Türk düşün dünyasının değişmeyen tartışma konuları olagelmışlerdir. Kimi entellektüeller bu kavramları hararetle savunurlarken, kimileri şiddetle karşı çıkmakta, bir kısmı da nefretle yaklaşmaktadırlar. Batı medeniyeti hakkında günümüze kadar geçerliliğini koruyan bir ayırım göze çarpmaktadır. Batının bilim ve tekniği iyi ve alınmaya değer, buna karşın ahlakı ve kültürü ise bozuk olarak addediliyordu. Bu dönemdeki tartışmalar modernleşme ve batılılaşma süreçlerine ne gibi sınırlamalar getirileceği konularına odaklanmıştır. Batı medeniyetinin bölünmez bir bütün olup olmadığı veya kısmen taklit edilebilirliği tartışılmıştır. Modernleşmenin sınırları ve bunun İslam ile uygun olup olmadığı Namık Kemal gibi yazarların çıkış noktasını teşkil etmiştir¹⁷.

Batıyla uyum sağlama sorunu Osmanlıların kültürel kimliğiyle ilgiliydi. İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda üç belirgin ana ideolojik akım vardı: İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük. İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarları arasında, batıdan gerekli teknik ve değerlerin alınmasını şiddetle savunan batıcıların yanında, bir o kadar da, batılı teknolojilerin sadece kontrollü transferini kabul eden geleneksel İslamcılar bulunmaktaydı. Batıcılar Avrupa kültürünün faziletlerinin Osmanlı toplumunca benimsenmesini bir ihtiyaç olarak görürken gelenekçiler ve muhafazakarlar zengin islami mirası Batıcılık adına bırakmaya gönüllü görünmüyorlardı¹⁸. Her halükarda İttihatçıların büyük kısmı kültürel kimlik olarak Müslümanlığı benimsemişlerdi.

¹⁶ Suraiya Faroqhi, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, München 1995, s. 278-279.

¹⁷ Ayşe Kadioğlu, “Milletini Arayan Devlet. Türk Milliyetçiliğinin Açmazları”, *Türkiye Günlüğü*, 1995, 33: 91-100, s. 93.

¹⁸ David Kushner, *Türk Milliyetçiliği'nin Doğuşu (1876-1908)*, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin ve Fahri Erdem. İstanbul: Kervan Yayınları, 1979, s. 128.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Dini eğilimli ve seküler Osmanlı elitleri imparatorluğun yerel kültürlerinin korunması ve batılı modernleşme uygulamalarının çelişkilerinden kurtarılması gerektiğini belirtiyorlardı. İslamist modernistler milletin dini karakterinin batı prensiplerinin kontrollü kabulü ile kaybolmayacağını belirtiyorlardı. 1912’de Mehmet Akif [Ersoy] Japonya’nın Batı medeniyetinin bilim ve teknolojisini alıp yüzeysel yönlerini reddettiğini, aynı cesareti ise Müslümanların gösteremediğini belirtiyordu. Birinci Dünya Savaşı’nın başında Berlin’e gönderilen şair burada batıyı daha yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Batının geldiği noktanın ve gelişmişliğinin seviyesini ve sırrını görerek doğu ile batıyı karşılaştırmıştır. Kızı Suat Ersoy’a yazdığı mektuplarının toplandığı “Berlin Hatıraları” isimli eserinde Akif, Almanya’daki insanlara, sokaklara, endüstriye, otellere, evlere, taşıma araçlarına, tramvay ve trenlere ve temiz sokaklara duyduğu hayranlığı dile getirmektedir. O’na göre Almanya ve Alman halkı çalışmanın değerini ve emeği doğru takdir etmekteydiler. Ersoy Almanya’nın kalkınmasını toplumla din, devlet ve sanat arasındaki uyuma bağlıyordu¹⁹. 1913-16 yılları arası Sadrazam olan Said Halim Paşa dinin hiçbir zaman terakkiye mani olmadığını savunuyordu²⁰.

Medrese öğrencileri, müderrisler ve Ulema sosyal alanda ve okullarda Avrupa modeline göre yapılan reformları kültürel kimliğe yabancılaşma olarak görüyorlardı. Bu yüzden de batıdaki okullara alternatif olarak medreselerde fizik, astronomi, kimya, geometri, coğrafya gibi yeni derslerin okutulmasını ve böylelikle medrese sisteminin üniversiteye dönüştürülmesini istiyorlardı²¹.

Osmanlı reform hareketinin laik ve siyasi felsefesi, geleneksel okul sisteminin dini tarzına doğrudan doğruya tezat teşkil ediyordu. 1839’dan sonraki modern okul sistemi eski sistemin anti tezi niteliğindedir. Yeni sistem, eski sistemi kökünden kazıyor ve onun yerini alıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişme, eğitim sistemindeki düalist yapıların sabitlenmesi ile tanımlanabilir. Osmanlı İmparatorluğu’nun sonuna kadar eğitimdeki düalizm devam etmişti. Laik eğitim sektörü batı örneğine uygun olarak yeni seçkinleri

¹⁹ Dündar Akünel, “Mehmet Akif’in Kızına Yazdığı Mektuplar”, *Tarih ve Toplum*, Şubat 1989, Cilt 11, Sayı 61, s. 78-81; ayr. bkz. Nazım Elmas, “Mehmet Akif’in Berlin, Necit ve Mısır seyahatleri”, *Vefatının 71. yılında Mehmet Akif Ersoy Bilgi Şöleni: Mehmet Akif Dönemi ve Çevresi*, Ankara 2008, 140-147, s. 142.

²⁰ Renée Worringer, “‘Sick man of Europe’ or ‘Japan of the Near East?’: Constructing Ottoman modernity in the Hamidian and Young Turk eras”, *International Journal Middle Eastern Studies*, 2004, 36: 207-230, 217-218.

²¹ Cahit Kurt, *Die Türkei auf dem Weg in die Moderne, Bildung Politik und Wirtschaft vom Osmanischen Reich bis heute*, Frankfurt a. M. 1989, s. 127.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

yetiştirdi, öte yandan dini okullar Osmanlı halkının geniş kesimlerine yöneliyordu²².

Eğitim kurumu olarak medrese ile ilgili anlaşmazlıkların temelinde politik-ideolojik zıtlıklar ve farklılıklar yatıyordu. İfade edilen görüşler üç grupta toplanılabilir: En uç fikri, devletin ve toplumsal yaşamın tüm İslami etki ve temayüllerden arındırılması için mücadele eden ve bu nedenle de medreselerin kaldırılmasını isteyen batı taraftarı çevreler savunuyorlardı. Bu görüşler Dr. Abdullah Cevdet tarafından çıkartılan *İctihad* dergisinde yayınlanıyordu.²³ Abdullah Cevdet (1869-1932) gibi radikal Jöntürk sekülaristleri modernleşmenin dinin üstünde ve dışında gerçekleştirilmesini savunuyorlardı. Garbcılar'ın önde gelen diğer savunucularından Kılıçzade Hakkı [Kılıçoğlu] (1872-1960) tarafından kaleme alınan detaylı programı Osmanlı toplumunu "modern-bilimsel" topluma dönüştürmeyi hedefliyordu. Daha sonraki dönemde Cumhuriyet rejimi tarafından yapılan latin alfabesine geçiş, fesin şapka ile yer değiştirilmesi ve medreselerin kapatılması gibi reform adımları bu programda yer alıyordu²⁴.

İkinci grupta, dine tamamen kültürel ve vicdani bir işlev yükleyerek laik bir devlet için gayret gösteren Türk milliyetçileri yer almaktaydı. Bunlar medreseyi, Şeyhülislam'ın hizmetinde bulunacak ruhanileri yetiştirecek bir eğitim kurumuna dönüştürmek istiyorlardı. Bu durumda medrese genel eğitim kurumu gibi bir işleve sahip olamayacaktı. Aydın mebusu Muhammed Abidullah'a göre medreseler ilahiyat yüksek okulları olarak tanımlanmakla kalmamalı, hem dini-ilahi, hem de modern bilimlerin okutulduğu üniversiteler haline gelmeliydi. Celal Nuri (1882?-1938) de medreseleri üniversitelere dönüştürmek istiyordu²⁵.

Celal Nuri, Abdullah Cevdet'in *İctihad* dergisinde kendisini eski rejim, İslam ve Batılılaşma fikirleri hakkında yazılar yazıyordu. *İslamda Vücûb-ı Teceddüd* isimli ilk makalesinde batının ilerlemesini tasvir ettikten sonra Müslüman ülkelerin geri kalmışlığını eleştiriyordu. İslamın ilerlemeci ve reformist karakterine karşı "İslam

²² Marlene P. Hiller, *Krisenregion Nahost. Russische Orientpolitik im Zeitalter des Imperialismus (1900-1914)*, Frankfurt a. M. [u.a.] 1985., s. 30.

²³ M. Şükrü Haniöđlu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1966, s. 128.

²⁴ M. Şükrü Haniöđlu, "Garbcılar : Their attitude toward Religion and Their Impact on the Official Ideologie of the Turkish Republic", *Studia Islamica*, No. 86. (1997), 133-158, 143.

²⁵ Muhammed Abidullah, *Islâh-i Medâris-i Kadime*, İstanbul 1328 (ca. 1912), s. 9-13.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Dünyası”nın hali hazır durumunun “tutuculuk, zayıflık ve entellektüel köleliği” anımsattığını ileri sürüyordu. Ancak topyekün batıcılık taraftarı olan Abdullah Cevdet’ten farklı olarak Celal Nuri, dönemin büyük olayları olan 1911 Osmanlı-İtalyan Savaşı, 1912-13 Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşından etkilenmişti. Bu savaşlar onun fikirlerine öylesi bir etki bırakmıştır ki, o erken 1920lere kadar batıya karşı eleştirel bir tutum izlemiş ve “kısmi Batıcılık” olarak tanımlanabilecek ve detayda batının bilim ve teknolojisini benimsemek ve önemli bileşeni İslam olan Osmanlı kültürünü koruma şeklinde özetlenebilecek bir yok takip etmiştir. Birinci Balkan Savaşı devam ederken yayınladığı *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel* adlı kitabında uluslararası hukukun tek değil çift olduğunu ileri sürüyordu. İlki Avrupalılara, diğeri ise Osmanlı ve Müslüman Dünyasının içinde bulunduğu “öteki”lere uygulanıyordu.²⁶

Jöntürklerin fikir önderlerinden olan Ziya Gökalp geç Osmanlı-Türk toplumunun girdiği Milli kimlik hassasiyeti ile Avrupalılaşmak ihtiyacından doğan gerilimi “Kültür” ve “Medeniyet” arasında kavramsal bir ayırım yaparak çözmeye çalıştı. Gökalp, İslam, Türklük ve batı eğilimli modernleşme ile Osmanlı Devleti ve bundan türeyen Türk kimliği sentezini şu sözlerle özetliyordu: “Biz Türk milliyetine, İslam dinine ve Avrupa medeniyetine aidiz.” Bu üç köşe taşı değişik kombinasyonlarda bireysel dünya görüşlerini mümkün kılıyordu. Birinci Dünya Savaşı’ndaki askeri yenilgi ideolojik bağlamda Jöntürk yorumlu milliyetçiliğin de yenilgisi anlamına geliyordu. Gökalp’in yazıları, özellikle “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” ve “Türkçülüğün Esasları” Türk milliyetçiliğine teorik bir temel oluşturuyordu²⁷.

4. SONUÇ

Son dönem Osmanlı siyasal seçkinlerinin öncelikli hedefi “devleti kurtarmak” ve “toplumu dönüştürmek”ti. Jöntürkler her şeye rağmen imparatorluğu yabancı etkilerden kurtarmaya ve demokratikleştirmeye çaba sarf ettiler. İttihat ve Terakki’nin izlediği modernleşme politikası geleneksel gurupları rahatsız etmiştir. Millet sistemi ayrılıkçılık için bir dayanak noktası olarak görülmüş ve bu sistemin geleneksel mirasını reddeden standartlaştırıcı ve homojenleştirici tedbirler alınmıştır. II. Meşrutiyetin öngördüğü

²⁶ Ş. Tufan Buzpınar, “Celal Nuri's concepts of Westernization and religion”, *Middle Eastern Studies*, Volume 43, Issue 2, March 2007, 247-258, 247-249.

²⁷ Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu üzerine bir inceleme*, Ankara: Kültür Bakanlığı yay., 1999, s. 22-25; ayrıca bkz. Ziya Gökalp: *Türkçülüğün Esasları*, Ankara: İlke yay., 2003, s. 32-47.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

siyasal modernleşme yeni bir kamusal alan anlayışını ve onun aktörü olacak – reaya ve teb’a niteliğini yitirmiş – “vatandaş”ı gerekli kılar.

modernleşme politikası “devleti kurtarma” konusunda başarılı sayılabilir. Ancak vatandaşın kültürel anlamda demokratik bireye dönüşümü sürecinde tökezlemektedir. Bu sürecin ana handikapı tepeden inmece ve elitist karakterli modernleşmenin zaman içinde geniş halk kitleleri nezdinde meşruiyet bulma konusundaki başarısızlığıdır. Bu aynı zamanda demokrasi kültürünün temellendirilmesi ve toplumun siyasal katılımın sağlanmasını olumsuz etkilemiştir.

Demokratik sistemin din politikası laikliktir. Türkiye’de dinin toplumsal alandaki yeri ve rolü günümüzde siyasi ve akademik tartışmalara konu olmaktadır. Halbuki kültür ve geleneğin dini öğelerden ayrışması ne anlamlı ne de mümkün gözükmemektedir. Samuel Huntington’un 1992’de yayınladığı ve tüm dünyada ses getiren Medeniyetler Çatışması (*clash of civilisations*) makalesinde Türkiye için yaptığı tespit “halkı ve yönetimiyle ikiye bölünmüş ülke” benzetmesidir. Bu ikircikli durumun ülkenin demokratikleşme ve kalkınmasına vurduğu darbe güncel tartışmalarına konu olmakta, ülkenin geleceği de bu soruna verilecek cevapta düğümlenmektedir²⁸.

Osmanlı mirası ile ilgili problemlerin temelinde eski imparatorluğun siyasi kültürü yatmaktaydı. Osmanlı Devleti dağılmasıyla birlikte çok sayıda ”Devlet”, ancak çok az “Toplum” ortaya çıktı. Bu biraz da Osmanlıların devraldıkları devlet geleneğinden kaynaklanmaktadır. Örneğin korporatif bir düzen Tuna’nın güneyinde yerleşememiştir. Burada Osmanlı Devleti ile Habsburg İmparatorluğu arasında ana fark ortaya çıkar. Sonuncusu toprak parçalarından oluşan bir karışım idi. Bu topraklardakilerin bir kısmı Ortaçağdan kalma anayasal sistemlerini muhafaza edebilmişlerdi. Osmanlı Hakimiyetindeki Güneydoğu Avrupa ve Orta Doğu’da siyasi temsilin benzer yapıları yoktu. Osmanlılar kendilerinden önceki Doğu Roma, Arap halifeliği ve Ortaçağdaki Balkan devletlerinde böylesi kurumlara hiçbir yerde rastlamamışlardı²⁹.

Bugün toplumun yeniden inşası tarihçi Kemal Karpat’ın belirttiği gibi, entelektüel mirası kendi içinde yeniden değerlendirmenin yanında demokrasi, teknoloji, eğitim ve sosyal

²⁸ Samuel P. Huntington, “Medeniyetler Çatışması mı?” Çev. Mustafa Çalık, *Türkiye Günlüğü*, Yaz 1993, s. 33-46.

²⁹ Adanır, “Der Zerfall des Osmanischen Reiches”, s. 127-128.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

adaleti de içine alan yeni fikirlerin ve güçlerin dahil edilmesiyle gerçekleşecektir³⁰. Hiçbir sosyo-kültürel sistem, kendi değerler sistemi ve değişim metotları göz ardı edilerek dönüştürülemez. Bir sosyal sistem olarak İslam, şayet değişimi içselleştirme metotları doğru şekilde anlaşılır, yorumlanır ve uygulanırsa değişim ve adaptasyon için bir vasıta olabilir. Nitekim ne geçmişteki muhayyel bir altın çağa dönerek kurtuluş arayanlar, ne de kendi toplumlarının kültürel özelliklerini görmezden gelen ve kendi tasavvurlarına uygun gelen bir modele yaslanan “modernist” entelektüeller ülkenin ihtiyaç duyduğu dönüşümü gerçekleştirebilmişlerdir. İthal modeller ancak bir süzgeçten geçirildiği ve toplumun tarihi, kimliği, kültürel mirası ve değişen durumları benimseme metotları ile uyumlu olduğu takdirde etkin olabilmişlerdir. Bu tür bir dönüşümün en güzel örneği 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti’nin gerçekleştirdiği siyasi-kültürel dönüşümdür. Sultan-halife değişimi meşrulaştıran bir aktör olmuş ve modern Türkiye’nin temellerini oluşturan geniş çaplı bir dönüşüm gerçekleştirilmiştir. Sultan’a muhalifler onu İslami kimlik ile toplumun özünü bozmakla itham etmişlerdir. Ancak neticede sosyal açıdan yeniden inşanın ve entelektüel devrimin sonucunda ülkede demokrasiye yönelik taleplerin önü açılmıştır. Bu süreçte saltanat ve hilafet – Tarihin garip bir cilvesi olarak –, daha önce başlatmış olduğu değişimlerin önünde bir engel haline gelmiştir.

5. KAYNAKÇA

ABİDULLAH Muhammed 1328 (1912). *İslâh-i Medâris-i Kadime*, İstanbul.

ADANIR Fikret 1988. “Zum Geschichtsbild der nationalen Erziehung in der Türkei [Türkiyede Milli Eğitimin Tarih Anlayışı]”, *Internationale Schulbuchforschung* 10, hrsg. von Ernst Hinrichs, s. 7-40.

ADANIR Fikret 1997. “Der Zerfall des Osmanischen Reiches [Osmanlı Devletinin Yıkılması]”, *Das Ende der Weltreiche: von den Persern bis zur Sowjetunion [Perslerden Soyetler Birliğine Dünya İmparatorluklarının Sonu]*, hrsg. von Alexander Demant, München, s. 108-128.

AKÜNAL Dünder 1989. “Mehmet Akif’in Kızına Yazdığı Mektuplar”, *Tarih ve Toplum*, Cilt 11, Sayı 61, s. 78-81.

³⁰ Kemal H. Karpat, „Bir ortak yol bulmak gerek“, *Zaman* 2.10.2006

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*
Volume 3/2 Spring 2008

- BOSTANCI M. Naci 2005. "Yakın Tarihin Güzergâhındaki Kolektif Kimlikler" *Türkiye Günlüğü*, 80: 30-35, s. 31-32.
- BUZPINAR Ş. Tufan 2007. "Celal Nuri's concepts of Westernization and religion", *Middle Eastern Studies*, Volume 43, Issue 2, March 2007, 247-258.
- ÇAYLAK Adem 2008. "Cumhuriyet'in cumhurla ya da üç ateşle imtihanı", *Taraf*
- ÇETİNSAYA Gökhan 1999. "'Çıban başı Koparmamak': II. Abdülhamid rejimine yeniden bakış", *Türkiye Günlüğü* 58, s. 54-63.
- DAWLETŞCHIN-LINDER Camilla 1992. "Die Rolle der europäischen Mächte bei der Auflösung des Osmanischen Reiches [Avrupa Güçlerinin Osmanlı Devletinin Çözülmesindeki Rollerini]", *Zeitschrift für Türkeistudien* 2, 171-186.
- ELMAS Nazım 2008. "Mehmet Akif'in Berlin, Necit ve Mısır seyahatleri", *Vefatının 71. yılında Mehmet Akif Ersoy Bilgi Şöleni: Mehmet Akif Dönemi ve Çevresi*, Ankara, 140-147.
- ENGELHARDT 1999. *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs yay.
- FAROQHI Suraiya 1995. *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, München.
- GENCER Mustafa 2004. „1877-78 Osmanlı- Rus Harbi'nde Alman Basını'na göre; Plevne'den Berlin Konferansı'na Osmanlı Devleti“ *1. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu. Bildiriler*, Tokat, s. 245-262.
- GÖÇEK Fatma Müge 1999. *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü. Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Ankara.
- GÖKALP Ziya 2003. *Türkçülüğün Esasları*, Ankara: İlke yay.
- HANİOĞLU M. Şükrü 1982. "Die Genesis of Young Turk Revolution of 1908", *Osmanlı Araştırmaları*, 3. Cilt, İstanbul, s. 277-300.
- HANİOĞLU M. Şükrü 1996. *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

- HANİOĞLU M. Şükrü 1997. "Garbcılar : Their attitude toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic", *Studia Islamica*, 86, s. 133-158.
- HILLER Marlene P. 1985. *Krisenregion Nahost. Russische Orientpolitik im Zeitalter des Imperialismus (1900-1914)*, Frankfurt a. M. [u.a.].
- HUNTINGTON Samuel P. 1993. "Medeniyetler Çatışması mı?" Çev. Mustafa Çalık, *Türkiye Günlüğü*, Yaz 1993, s. 33-46.
- KADIOĞLU Ayşe 1995. "Milletini Arayan Devlet. Türk Milliyetçiliğinin Açmazları", *Türkiye Günlüğü*, 33: 91-100.
- KARPAT Kemal H. 2006. „Bir ortak yol bulmak gerek“, *Zaman*.
- KURT Cahit 1989. *Die Türkei auf dem Weg in die Moderne, Bildung Politik und Wirtschaft vom Osmanischen Reich bis heute*, Frankfurt a. M.
- KUSHNER David 1979. *Türk Milliyetçiliği'nin Doğuşu (1876-1908)*, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin ve Fahri Erdem. İstanbul: Kervan Yayınları.
- KÜÇÜK Cevdet 1988. "Abdülhamid II.", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Bd. 1, İstanbul.
- MARDİN Şerif 1992. *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler 3*, 2. Basım, İstanbul.
- MELINZ Gerhard 1994. "Vom osmanischen Mosaik zur türkischen Staatsnation. Aspekte der Nationalstaatsbildung und des Nationalismus im mittleren Osten [Osmanlı mozayiginden Türk Milli Devletine. Orta Doğuda Milliyetçilik ve Milli Devletin Oluşumuna Bakışlar]", *Nationalismus: Wege der Staatsbildung in der außereuropäischen Welt*, der. Ernst Bruckmüller, Wien, s. 51-75.
- NEULEN Hans Werner 1990. *Feldgrau in Jerusalem. Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland*, Köln.
- OBA Ali Engin 1995. *Türk Milliyetçiliği'nin Doğuşu*, Ankara.
- SUGAR Peter F. 1964. "Turkey. Economic and Political Modernisation", *Political Modernisation in Japan and Turkey*. Der. Robert E. Ward/Dankwart A. Rustow. Princeton, s. 146-175.
- TUNCER Hüseyin 1999. *Türk Yurdu üzerine bir inceleme*, Ankara: Kültür Bakanlığı yay.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

WORRINGER Renée 2004. “‘Sick man of Europe’ or ‘Japan of the Near East?’: Constructing Ottoman modernity in the Hamidian and Young Turk eras”, *International Journal Middle Eastern Studies*, 36, s. 207-230.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Copyright of Electronic Turkish Studies is the property of Electronic Turkish Studies and its content may not be copied or emailed to multiple sites or posted to a listserv without the copyright holder's express written permission. However, users may print, download, or email articles for individual use.